

Systemforankring i det senarkaiske Athen:

en arkæologisk vinkel

Kristina Winther-Jacobsen

Den amerikanske arkæolog Jessica Paga har siden 2010 publiceret en række artikler, som er blevet sammenfattet i hendes bog *Building Democracy in Late Archaic Athens* fra 2020. I disse publikationer har Paga argumenteret for, hvordan det nye atheniske demokrati hurtigt efter reformerne i 508 etablerede en stærk forankring i samfundet, dels ved at bruge et velkendt sakralt formsprog til at skabe de nye institutionelle rammer, dels ved at knytte nære rituelle relationer mellem land og by.¹ Det var ikke i sig selv en ny procedure i den græske verden at anvende de guddommelige magter til at legitimere institutioner og relationer og skabe respekt omkring dem. For eksempel blev de græske orakler allerede i det 8. årh. f.v.t. anvendt til at legitimere og skabe konsensus omkring beslutninger.² Peisistratos tog udgangspunkt i den samme diskurs, da han vendte tilbage til Athen i 561 i følgeskab med en høj, bevæbnet kvinde klædt som Athena.³ Derved opstår spørgsmålet om, hvorvidt det tidlige demokrati var nytænkende i sin forankring, eller det kunne trække på veletablerede procedurer fra tyrannernes Athen.

Udfordringen ved at undersøge dette spørgsmål er de få samtidige kilder til tyrannernes Athen, arkæologiske såvel som skriftlige. Ud over enkelte fragmenterede epigrafiske kilder er der ingen samtidige skriftlige kilder. Persernes ødelæggelse af Athen i 480/79 og den efterfølgende oprydning kombineret med 2500 års bosættelse betyder, at den by, som eksisterede før 480, er meget svær at rekonstruere. Derfor er kombinationen af kildemateriale, som jeg forbinder med Thomas Heine Nielsens spændende og passionerede tilgang til den antikke verden, helt uundværlig, og jeg håber, at han vil sætte pris på dette lille indspark til Pagas hypoteser – det vil dog primært være af arkæologisk karakter.

1. Paga (2010); (2015a); (2015b); (2020).

2. Morgan (1990) 154-5, 183.

3. Hdt. 1.60, Ath.Pol. 14.4, 15.4; Zatta (2010) 54.

Pagas første hypotese om anvendelsen af det sakrale formsprog til at skabe de nye institutionelle rammer bygger næsten udelukkende på arkæologiske kilder; dels rekonstruktionerne af Det Gamle Bouleuterion og Stoa Basileus på Agora i dorisk orden, dels markeringen af Agora-området med grænsesten og lustral-bassiner.⁴ Rekonstruktionen af Stoa Basileus er baseret på et solidt arkæologisk grundlag, idet grundplanen er velbevaret, og der er identificeret mange fragmenter af overbygningen, deriblandt de doriske elementer.⁵ Til gengæld er der endnu ikke publiceret en detaljeret redegørelse af stratigrafien, så den præcise datering er usikker. Paga daterer stoaen 500-480, men Papadopoulos har foreslået en datering efter 480.⁶ Rekonstruktionen af Det Gamle Bouleuterion er primært baseret på kontinuitet af typen, f.eks. i bouleuteriet i Assos og i Det Nye Bouleuterion på Agora.⁷ Grundplanen er desværre meget dårligt bevaret og identifikationen af fragmenter af overbygningen mindre veldokumenteret. Der er f.eks. aldrig publiceret illustrationer af det doriske entablement, som tilskrives bygningen.⁸ Shear konkluderede i 1994, at Det Gamle Bouleuterion og Stoa Basileus er de ældste eksempler på en anvendelse af den doriske søjleorden uden for helligdomme.⁹ Det arkaiske bouleuterion i Olympia, som er placeret uden for Altis, er også opført i den doriske orden, men bygningen er funktionelt tilknyttet helligdommen.¹⁰ Den arkæologiske dokumentation for den rumlige sakralisering af Agora er tre senarkaiske grænsesten, hvoraf den ene, som er fundet *in situ*, kan associeres med et perirrhanterion.¹¹ Agoras helligdomslignende karakter understøttes desuden af flere senere skriftlige kilder, som omtaler forskellige regler om, hvem der havde adgang til Agora.¹²

4. Paga (2020), 91-108.

5. Shear (1971).

6. Papadopoulos (2003) 291.

7. Thompson (1937); Shear (1994) 231-9.

8. Shear (1994) 232.

9. Shear (1994) 239. To lange stoaer på Agora i Megara Hyblaia dateres til anden halvdel af det 7. årh., men de er meget dårligt bevaret, og det er ukendt, hvordan søjlerne var udformet (Vallet, Villard & Auberson (1976) 213-5, 218-20). Begge bygninger er opført i isodomisk murværk af henholdsvis type 6 og 8, hvoraf den sidste er monumental (Vallet, Villard & Auberson (1976) planche 2).

10. Gneisz (1990) 340-1.

11. Thompson & Wycherley (1972) 118; Papadopoulos (2003) 289.

12. F.eks. Demosthenes XXIV, 60.

Pagas anden hypotese om den tidlige etablering af nære rituelle relationer mellem land og by bygger på både arkæologiske og skriftlige kilder. Den arkæologiske evidens for hypotesen er centreret omkring Dionysos Eleutherios-kulten og dateringen af de ældste deme-teatre, som tilknyttede samme kult, samt dateringen af nybyggeri til Demeter-kulten i Eleusis og i Athen.¹³ Den demokratiske reorganisering af bystaten i nye fyler, trittyer og demer er i sig selv en etablering af tætte relationer mellem land og by.¹⁴ Senere skriftlige kilder understøtter etableringen af nære rituelle relationer mellem land og by, f.eks. i organiseringen af den Panathenæiske Festivals aktiviteter og de Store Dionysier.¹⁵

Tyrannerne tid omtales som en "guldalder" af antikke historikere.¹⁶ Betyder det, at tyrannerne allerede var godt i gang med at forvandle Athen til en af de mest indflydelsesrige *poleis*? At denne forvandling involverede en tæt rituel kobling til baglandet i Attika? Og at kimen til nogle af Kleisthenes' reformer således allerede var lagt af det foregående regime? Ifølge Lavelle baserede tyrannerne ligesom demokratiet deres magt på *demos* i form af folkelig opbakning snarere end på deres aristokratiske fæller.¹⁷ Der er en generel vækst i mængden af arkæologisk materiale i anden halvdel af det 6. årh., hvilket af arkæologer forbindes med både befolkningstilvækst og gradvis øget velstand.¹⁸ Væksten kunne fortolkes som et symptom på den folkelige opbakning, men det er et generelt fænomen i mange græske bystater i denne periode, så væksten kan ikke specifikt tilskrives Athens tyranner. Ved at undersøge den materielle kultur, som knyttes specifikt til tyrannerne, vil jeg undersøge, om der findes evidens før 508 for den forankringsstrategi, som Paga forbinder specifikt med det nye demokrati.

Det peisistratidiske Athen er et omfattende forskningsfelt både historisk og arkæologisk.¹⁹ Peisistratos og peisistratiderne tilskrives i senere skriftlige kilder en række strukturer og tiltag. Derudover findes der bygninger, som dateres generelt i tyran-

13. Paga (2010); (2015a).

14. Hansen (1993).

15. Shear (2021), især kap. 4.

16. Ath.Pol. 16.7, men se også Thuc. 6.54.5; Hdt. 1.59; Shapiro (1989) 2-5; Zatta (2010).

17. Lavelle (2005), men se også Shapiro (1989) 3.

18. Shapiro (1989), 4-5; i forhold til Morris (2004).

19. Se f.eks. bibliografien i Lavelle (2005). De senere år er det udgivet to store konferencepublikationer: Graml, Doronzio & Capozzoli (2019); Palagia & Sioumpara (2019).

ernes regeringstid, og som på baggrund af deres rekonstruerede monumentale format har været tilskrevet magthaverne, såsom Sydøst-brøndhuset og Bygning F på Agora. Undersøgelsen bygger dels på det kildemateriale, som Paga anvender, og dels på alternativt kildemateriale i form af skulptur og vasemaleri.

Indførelsen af det demokratiske styre krævede etablering af nye institutioner, som understøttede de nye rettigheder, men de grundlæggende forudsætninger for forankringen var i høj grad etableringen af et særligt forhold mellem *demos* og guderne, og mellem by og land. Spørgsmålet er, om det er muligt at påvise en styrkelse af de samme forhold under tyrannerne? Akropolis var allerede under tyrannerne Athens vigtigste helligdom dedikeret til byens skytsgudinde.²⁰ Den arkæologiske rekonstruktion af det arkaiske Akropolis er foretaget på baggrund af ganske få fundamenter samt rester fundet uden for deres originale kontekst, enten genbrugt i befæstningsmuren og i fundamenterne til de klassiske bygninger, eller i opfyldningslagene bag befæstningsmuren.²¹ Opførelsen af det ældste kendte monumentale tempel på Akropolis, det såkaldte Hekatompedon, dateres i anden fjerdedel af det 6. årh.²² Det var et peripteralt dorisk tempel med 6x14 søjler opført i kalksten med gavle dekoreret med storslåede

Fig. 1. Hekatompedon, vest-gavlen, Akropolis Museet. (foto KWJ).

20. Vanderpool (1974) 157-159; Paga (2020) 33-43.

21. Klein (2014).

22. Sioumpara (2017); (2019).

farverige skulpturer af dyre- og monsterkampe, som man kan se udstillet på Akropolis Museet i Athen (fig. 1). På baggrund af stilen er templet dateret samtidig med reorganiseringen af de Panathenæiske Lege i 566/5. Templet dateres også samtidig med opførelsen af en ny indgang med en rampe,²³ som gjorde det muligt at transportere de monumentale stenblokke til det nye tempel op på højen (fig. 2). Rampen var også nyttig

Fig. 2. Nordmuren i den arkaiske rampe, indgangen til Akropolis (foto KWJ).

i forbindelse med processionen under den Panathenæiske Festival, hvor dyr og mennesker vandrede op på Akropolis. Peisistratos tilskrives i en romersk kejsertidskilde reorganiseringen af den Panathenæiske Festival med udvidelse af legene, men der findes ingen anden dokumentation for denne påstand.²⁴ Reorganiseringen af legene er dokumenteret i en samtidig indskrift udstillet på det Epigrafiske Museum i Athen og i attiske vasemalerier, men ingen af disse kilder kan dateres præcist.²⁵ Den præcise date-

23. Vanderpool (1974) 159.

24. Scholiastikon Aelius Aristides, Panathenaicus 13.189.4-5; Shapiro (1989), 19-20.

25. IG I3 507; Shear (2021) 41-5, 89.

ring af reorganiseringen, dvs. da Hippokleides var archont i 566/5, er anslået på baggrund af flere senere skriftlige kilder samt den kronologiske forbindelse mellem afholdelsen af de Panathenæiske Lege og de Olympiske Lege.²⁶ Peisistratos kan ikke knyttes direkte til denne reorganisering, fordi han erobrede magten første gang, da Komeas var archont i 561/0.²⁷

Atletiske festivaler var en grundsten i etableringen af berømmelse i den græske verden, personlig såvel som bystatslig.²⁸ Reorganiseringen af den Panathenæiske Festival med indførelse af lege hvert fjerde år betød en udvidelse af grundlaget for deltagelse, men af hvem? Atletik var en elitær aktivitet i arkaisk og klassisk tid på grund af omkostningerne ved at bruge tid på at træne.²⁹ På grund af omkostningerne var de konkurrencer, som involverede heste, også kun tilgængelige for eliten. I forhold til præmiens størrelse, angivet som antallet af pris-amforer, var hestevæddeløb med firspand den mest prestigefyldte konkurrence at deltage i.³⁰ Den ældste bevarede panathenæiske amfor, den såkaldte Burgon-amfor dateret ca. 560, viser et hestevæddeløb med tospand, mens den ældste fremstilling af hestevæddeløb med firspand dateres i midten af det 6. årh.³¹ Festivalens navn antyder, at legene var åbne for alle athenske borgere, men reorganiseringen i 566/5 åbnede også festivalens nye lege for fremmede.³² Dermed havde reorganiseringen snarere til formål at tiltrække medlemmer af eliten fra andre bystater end at knytte nære rituelle bånd mellem befolkningerne i Athen og byens *chora*. Nielsen har identificeret 87 atletiske festivaler i senarkaisk tid.³³ Reorganiseringen af den Panathenæiske Festival med lege var med til at placere Athen på dette festivalkort som en betydningsfuld *polis*, men det er svært at få øje på en strategisk sammenknytning af by og land i 566/5-reorganiseringen.

26. Parker (1996) 89. Se Shear (2021) 5, note 2, for en kort detaljeret redegørelse. Zatta (2010) 38 tilskriver tyrannerne reorganiseringen og forholder sig ikke til den præcise datering.

27. Ath.Pol. 14.1; Marmor Parium ep. 40; Shapiro (1989) 2.

28. Nielsen (2014) 24-8.

29. Pritchard (2013) 34.

30. Frel (1973) 5.

31. Bentz (1998) 124, kat.nr. 6.008, pl. 6-7. Se også note 24.

32. Shear (2021) 4-5.

33. Nielsen (2014).

På nordsiden af Akropolis ligger fundamentet til det gamle Athena-tempel, som husede kultstatuen til Athena Polias. Templets alter var målet for den procession, som afsluttede den Panathenæiske Festival. Tidligere tilskrev forskere dette tempel peisistratiderne,³⁴ men der er gradvist opstået en konsensus siden Stählers artikler om gigant-gavlen i 1970'erne, og den nyeste forskning daterer nu templet umiddelbart efter 508 på baggrund af stil, teknik og materialer.³⁵ Der er ikke konsensus om, hvor mange peripterale templer, der blev opført på Akropolis inden persernes ødelæggelse i 480,³⁶ men Peisistratos eller peisistratiderne kan ikke forbindes med opførelsen af nogen af de peripterale templer på Akropolis. Tværtimod understøtter det store antal senarkaiske votiver på Akropolis i form af kore-statuer eksistensen af en omfattende og velhavende attisk elite med en udpræget sans for social konkurrence og netværksudvikling.³⁷

Mysteriekulten for Demeter og Kore forbinder Athen og Piræus med Eleusis i form af processionser.³⁸ Tyrannerne blev tidligere tilskrevet en omfattende reorganisering og udvidelse af Demeter-helligdommen i Eleusis i form af opførelsen af et nyt og meget større tempel til gudinden, det såkaldte Telesterion, samt en ny befæstningsmur omkring helligdommen. Nyere forskning har med overbevisende argumenter omdateret den senarkaiske fase, som nu forbindes med indførelsen af demokratiet.³⁹

Peisistratiderne er også blevet tilskrevet indførelse af Artemis Brauronia-kulten til Athen, fordi kultens vigtigste helligdom ligger i den senere deme Philiadai, hvorfra peisistratiderne stammede.⁴⁰ Artemis Brauronia-kulten forbindes med en særlig type små *krateroi*, som er registreret i en række Artemis-helligdomme i Attika i det sene 6. årh., blandt andet på Akropolis.⁴¹ Omend der ikke er nogen evidens for en direkte forbindelse til peisistratiderne, er forbindelsen ikke umulig. Det ville være indlysende strategisk for tyrannerne at forsøge at etablere en særlig sammenhæng mellem Athen og deres hjemstavn, men argumentet er i så fald begrundet i den personlige forbindelse.

34. F.eks. Shear (1978).

35. Child (1994); Paga (2020) 43-50.

36. Sioumpara (2019).

37. Meyer (2007) 29-32, for henvisninger, se note 142-143.

38. Paga (2015a) 109-12; (2020) 179-87, 194.

39. Se Kaoura (2019) 189, note 4, for sammenfatning.

40. Pl. Hipp. 228b; Plut. Solon 10.3.

41. Shapiro (1989) 65.

Behovet for en personlig forbindelse står i modsætning til en generel strategi om at knytte de nære rituelle relationer mellem land og by, som forbindes med demokratiet.

Sydøst for Akropolis i området ved Ilissos-floden, som forbindes med tyrannerne og den arkaiske by, ligger det kolossale Zeus Olympiaios-tempel som monument for tyrannernes fromhed. Ifølge en skriftlig kilde blev det påbegyndt af Peisistratos' sønner efter faderens død, og efter deres fordrivelse lå det ufærdigt hen.⁴² Det var et dipteralt dorisk tempel omgivet af en dobbelt søjlerække med otte søjler i front, og med sine 41x108 m ville det have været det største tempel på det græske fastland, hvis det var blevet bygget færdigt. De eksisterende ruiner dateres i 2. årh. e.v.t., men på nordsiden ligger flere mere eller mindre ødelagte kalkstenssøjletromler, som stammer fra det oprindelige tempel påbegyndt i ca. 520 f.v.t. Søjletromlerne har været genanvendt i den

Fig. 3. Rester af den Themistokleiske befæstningsmur med genanvendte søjletromler fra det senarkaiske Zeus Olympiaion-tempel (foto KWJ).

42. Arist. Pol. 1313b; Wycherley (1978), 155-60; Shapiro (1989), 3-4.

themistokleiske befæstningsmur, som blev opført i 479/8 f.v.t. (fig. 3). Den themistokleiske mur er ikke særlig velbevaret, men en del fragmenterede søjletromler ligger ved den Ægæiske Port. Der eksisterer to velbevarede tromler, som giver et indtryk af proportionerne, én på højre side ved indgangen til det romerske tempel og én med en romersk indskrift nær nordvesthjørnet af terrassen. Den olympiske Zeus er faderguden, og det er næppe tilfældigt, at peisistratiderne påbegyndte netop dette projekt efter deres fars død. Proportionerne afslører, at formålet var at måle sig med de kolossale templer opført af tyranner i græske byer i Lilleasien og på Sicilien, og f.eks. på Samos, hvor tyrannen Polykrates opførte et dipteralt tempel til gudinden Hera.⁴³ Polykrates' regeringstid overlappede delvist med tyrannerne i Athen, og efter hans fordriivelse sendte peisistratiderne skib til Samos for at hente berømte digtere ved hans hof.⁴⁴ Ligesom med forbindelsen til Artemis Brauronia-kulten afspejler opførelsen af det dipterale Zeus Olympiaion-tempel mere personlige ambitioner i forhold til at måle sig med andre tyranner og profilere Athen som en betydningsfuld *polis* med rige resurser.⁴⁵

Zeus-templet ligger på en enorm terrasse, og hvis man træder hen til sydmuren, kan man se ned over en stor arkæologisk udgravning med rester fra mange forskellige

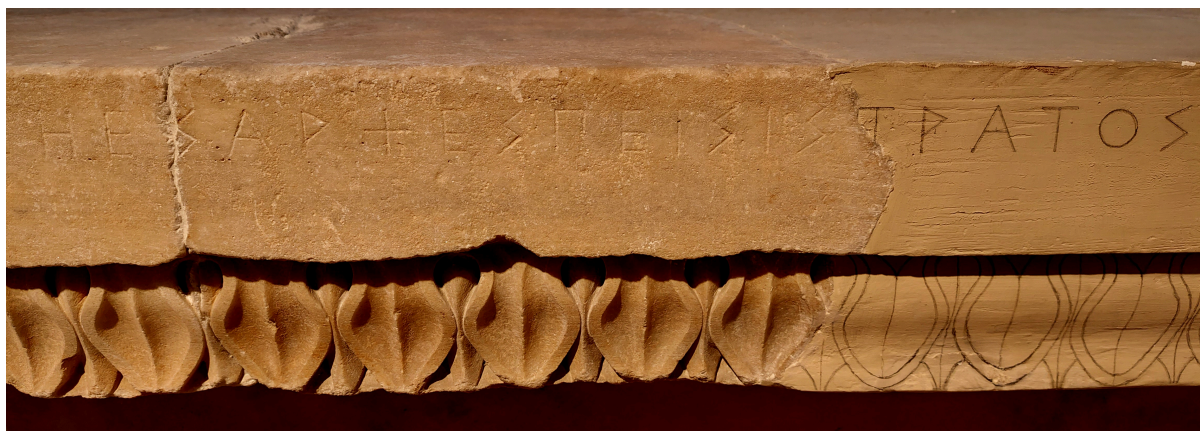

Fig. 4. Detalje fra Pythios-altret. Athen Epigrafiske Museum (foto KWJ).

43. Shear (1978) 10.

44. Ath.Pol. 18.1; Pl. Hipp. 228c; Ael. VH 8.2; Hdt. 7.6; Paus 1.22.7; Mar.Par. Ep. 43.

45. Shear (1978) 10-1.

perioder. Det er nordvest-bredden af Ilissos-floden, en af Athens tre floder. Her lå en helligdom til Apollon Delphinios, som også blev anvendt som domstol.⁴⁶ I nærheden af Apollon Delphinios besøgte Pausanias Apollon Pythios-helligdommen, og der er fundet rester af helligdommens alter i området (fig. 4). På Athens epigrafiske museum kan man se Apollon Pythios-altret med indskriften, som er rekonstrueret på baggrund af en gengivelse hos Thukydid.⁴⁷ Det fremgår af indskriften, at altret blev dedikeret af Peisistratos den Yngre, søn af Hippias, da han var archont i 522/1 f.v.t. De athenske domstole havde eksisteret i over 100 år, men Peisistratos (den Ældre) indførte rejsende dommere i Attika og viste dermed også interesse for retsvæsnen, omend det ikke er muligt at knytte Apollon Pythios-altret til domstolen.⁴⁸ På den anden side var både Apollon og Zeus de guder, som beskyttede borgerskabet og vågede over domstole og edsaflæggelse; begge vigtige elementer i forholdet mellem individet og fællesskabet i udviklingen af en stat.⁴⁹

Tyrannerne tilskrives i skriftlige kilder opførelsen af Enneakrounos, et stort brøndhus med ni brøndhoveder ved Kallirhoe-kildens udspring ved Ilissos-flodens bred.⁵⁰ Desværre er det endnu ikke lykkedes at identificere Enneakrounos i området syd for Zeus Olympaios-templet. Der findes til gengæld to afbildninger på sortfigurs-hydriaer, hvor kvinder henter vand i et brøndhus med påskriften "Kallirhoe", så det er altså specifikke afbildninger af Enneakrounos (fig 5.).⁵¹ Attiske vaser dekoreret med såkaldte brøndhus-scener var særligt populære i senarkaisk tid, hvorfra der er overleveret 75.⁵² De ældste dateres omkring

Fig. 5. Kvinderne ved Enneakrounos-Kallirhoe, Athen National Museum, Akr. 732 (foto tilpasset fra J. Neils & D. Rogers (red.), *The Cambridge Companions to Ancient Athens*, Cambridge 2021, 117, fig. 8,2).

46. Boegehold & Crosby (1995) 48, 135-6.

47. Thuc. 6.54.6-7; Wycherley (1978) 166-8; Camp (2001) 37-8.

48. Ath.Pol. 16.5; Shapiro (1989) 4, 59-61.

49. Shear (1978) 7.

50. Thuc. 2.15.5; Shear (1978) 11; Camp (2001) 36.

51. Ferrari (2003) 60, fig. 10.

52. Manakidou (1992-1993).

530 og kan dermed knyttes kronologisk til peisistratiderne. Brøndhus-scenerne viser kvinder med hydriaer, som henter vand i en bygning markeret med søjler, og vandet løber ud af løvehoveder i væggen. Fremstillingerne omtales typisk som genrescener, fordi de ikke viser specifikke begivenheder, men såkaldte dagligdags aktiviteter. Brøndhuse af den afbildede type er overleveret arkæologisk. I sydøsthjørnet af Agora, lige syd for den lille byzantinske kirke dedikeret til de hellige apostle, kan man se det undselige

Fig. 6. Nordøst-hjørnet af Sydøst.brøndhuset med hullet til Z-klampen (foto KWJ).

og ofte overbegrøede nordøsthjørne af det senarkaiske Sydøst-brøndhus (fig. 6). Det var en rektangulær bygning, 6,8 x 18,2 m, med en bred åbning i midten af den ene langside sandsynligvis båret af søjler. Indeni var der opsamlingsbassiner til vand i begge ender, hvor brøndhovederne må have været placeret. Fundamentet er opført i omhyggeligt tilhuggede grå kalkstenskvadersten fæstnet med Z-klamper, der har betydet meget for dateringen af bygningen. Desværre er der ingen rester af overbygningen, så rekonstruktionerne er baseret på vasefremstillingerne af brøndhuse og Stoa Basileus.

Sydøst-brøndhuset blev tidligere dateret omkring 530 f.v.t.⁵³ Det er anlagt oven på et arkaisk privathus, som blev nedlagt samtidig med lukningen af brøndene i midten af det 6. årh.⁵⁴ Jessica Paga har opdateret Sydøst-brøndhuset til årtierne efter 490 f.v.t. på baggrund af stratigrafien samt stilistiske iagttagelser, som finder sine nærmeste paralleller i det gamle Athena-tempel på Akropolis og det senarkaiske Telesterion i Eleusis. Den nye datering af de to sidste monumenter bygger på flere forskeres analyse af forskelligt kildemateriale, som understøtter Pagas argumenter.⁵⁵ Opførelsen af Sydøst-brøndhuset er altså udtryk for et behov for en centraliseret vandforsyning til de kommercielle og politiske aktiviteter i den tidlige klassiske periode, og ikke en del af tyrannerens fokus på Athens vandforsyning. I forhold til samtiden kvalificerer størrelse (større end de rekonstruerede arkaiske templer på Agora), teknik og materialer i sig selv til at betegne bygningen som monumental, men Sydøst-brøndhuset kan ikke længere forbindes med peisistratiderne.

Peisistratidernes Enneakrounos med de ni brøndhoveder må have været en endnu mere monumental bygning end Sydøst-brøndhuset. På de to vasefremstillinger af Enneakrounos ses doriske søjler bærende en frise med metoper og triglyffer, så brøndhuset var tilsyneladende opført i den doriske orden. De senarkaiske vasefremstillinger af brøndhuse, som ikke kan identificeres nærmere, viser typisk bygninger i den doriske orden, men på nogle af vasefremstillingerne blandes elementer fra forskellige ordner, f.eks. ioniske kapitæler og palmettekapitæler. Det kunne fortolkes, som om peisistratiderne var bevidste om det strategiske potentiale ved at anvende det sakrale formsprog til funktionelle anlæg, men brøndhusene udgør en gråzone. Ud over anlægget viser vasefremstillingerne kvinder iført smykker og klædedragter, som forbindes med overklassen. Derfor kan de ikke fortolkes som genrefremstillinger af de kvinder, som hentede vand til dagligdagen. Forskellige forskere har i stedet fortolket brøndhus-scenerne i forhold til specifikke rituelle begivenheder, eller som Ferrari har foreslået, som en mytologiseret fremstilling af kongernes Athen.⁵⁶ Brøndhusene er bygninger med en livsvigtig praktisk funktion, men alle kilder tilhører nymferne, så brøndhusenes arki-

53. Thompson (1956) 48.

54. Paga (2015b).

55. Se note 31 og 33.

56. Ferrari (2003) 44-6.

tektur henviser måske først og fremmest til deres status som nymfe-helligdomme.⁵⁷ Kilden, som forsyner Enneakrounos, tilhører nymfen Kallirhoe, og det er hendes navn, der nævnes på vaserne, ikke brøndhusets. Derfor giver det mening at vende argumentet om vasefremstillingerne på hovedet. Vasemalerne gengiver ikke specifikke brøndhuse, som de så ud, men som nymfe-helligdomme identificerbare ved anvendelsen af de forskellige søjleordner. Vasefremstillingerne kan altså ikke bruges som argument for, at peisistratiderne var bevidste om det strategiske potentiale ved anvendelsen af det sakrale formsprog til verdslige anlæg.

Attika er et tørt landskab, og rent vand var værdifuldt.⁵⁸ Peisistratiderne forbindes arkæologisk med opførelsen af en underjordisk akvædukt fra Hymettos-bjerget tværs

Fig. 7. Rekonstruktion af den peisistratidiske akvædukt på Syntagma-stationen (foto WIKIDATA Q16523141).

57. Larson (2001) 10.

58. For en glimrende gennemgang af Athens vandforsyning, se Stroszeck (2021).

igennem hele byen, dels i tunneller udhugget i klippen, dels i tykke terrakotta-rør.⁵⁹ På Syntagma-metrostationen kan man se rester af den peisistratidiske akvædukt (fig. 7). Det er et teknisk krævende og dyrt anlægsarbejde; en investeringstype, som forbindes med en stærk centralmagt. Først under kejser Hadrian fik Athen sin næste akvædukt.⁶⁰ Samos var kendt for sin bemærkelsesværdige arkaiske akvædukt, som ganske vist dateres før Polykrates' tyranni, men som alligevel understøtter peisistratidernes blik for Samos som forbillede.⁶¹ Fokuseringen på at skaffe rent vand i store mængder viser en grundlæggende interesse for at udvikle byen, så det kunne blive attraktivt for flere indbyggere at bosætte sig der. Desværre er det ikke muligt at påvise en strategisk anvendelse af det sakrale formsprog til udformningen af brøndhusene, da kilderne har et iboende sakralt element. På den anden side er brøndhusene udtryk for en symbiose mellem det sakrale og det funktionelle i senarkaisk tid.

Der er flere af peisistratidernes projekter, som demonstrerer den nære forbindelse mellem det sakrale og det funktionelle. Mens han var archont, opførte Peisistratos den Yngre et alter til de 12 guder på Agora.⁶² På Agora er der meget få synlige rester af bygninger, som dateres før 480, men hvis man går langs jernbanen væk fra Agora-museet støder man på et hjørne, som forsvinder ind under muren (fig. 8). Hjørnet er identificeret ved hjælp af indskriften på den statuebase dedikeret af Leagros, søn af Glaukos, som var placeret ved siden af. Altret fungerede som udgangspunkt for opmålingen af alle afstande i Attika. Efterfølgende rejste Peisistratos den Yngres onkel Hipparchos fir-kantede milesten dekoreret med et portræt af guden Hermes, som beskytter de rejssende, midt mellem 12-gudealtret og byerne i Attika.⁶³ Tilsyneladende var det Hipparchos, der introducerede hermer til Athen. I klassisk tid blev det meget populært at opstille hermer med indskrifter, og skandalen i 415 afslører, at de bevarede en sakral betydning.⁶⁴ Det virker indlysende, at denne markering af den attiske infrastruktur var en del af en reel forbedring af selve vejsystemet, som forbandt byerne og dermed knyttede land og by tættere sammen. Der er desværre ikke bevaret en eneste af Hipparchos'

59. Tölle-Kastenbein (1994).

60. Leigh (1998).

61. Hdt. III.60.1-3.

62. Thuc. 6.54.6; Gadbery (1992).

63. Shapiro (1989) 125-6.

64. Hardy (2020).

Fig. 8. Sydvesthjørnet af 12-gude altret (foto KWJ).

hermer, men i tondoen på en kylix af den attiske vasemaler Epiktet på Nationalmuseet kan man se en billedhugger fremstille en herme, og rundt i kanten er skrevet “Hipparchos kalos”, så forbindelsen er ikke helt tabt i samtidens overlevering. Henvisningen er ikke til den Hipparchos, som blev myrdet, da *kalos*-indskrifter omtaler samtidige unge mænd.⁶⁵ Derfor er det snarere et andet mandligt medlem af familien, måske Peisistratos den Yngres søn eller den Hipparchos, søn af Charmos, som blev ostrakiseret i 487.

Placeringen af 12-gudealtret på nordsiden af Akropolis er interessant. Siden identifikationen af Aglauros-helligdommen i 1980 er der gradvist opstået konsensus om placeringen af Athens arkaiske agora øst for Akropolis.⁶⁶ Brønde med husholdningsaffald

65. National Museum Chr.VIII.967; Shapiro (1989) 126; Mannack (2016) 49, 52, fig. 6.

66. Robertson (1988) 284; Schmaltz (2006); Papadopoulos (2003); Vedr. konsensus refereres der flere gange i den nye Cambridge Companion to Ancient Athens til artiklen i samme af Papadopoulos (2021) 45, som nævner placering af den arkaiske agora på østsiden af Akropolis.

afslører, at det område på nordsiden af Akropolis, hvor den klassiske agora er placeret, blev gradvist bebygget med privathuse fra det 8. århundrede og frem. Opfyldningen af de tilknyttede brønde efterfulgt af planering, dræning og organisering af pladsen, som foregik i løbet af det 6. årh., var en del af forvandlingen af området til Athens kommercielle og politiske centrum, men hvornår tippede balancen, som udelukkede det private? Pagas studier daterer flytningen af det kommercielle og politiske centrum til nordsiden af Akropolis i perioden 500-480, altså umiddelbart efter de demokratiske reformer.⁶⁷ Papadopoulos kæder flytningen af Agora sammen med flytningen af den kommercielle havn fra Faleron til Piræus, som han i modsætning til den themistoklæiske tradition daterer så sent som efter Slaget ved Salamis i 480 ligesom opførelsen af Stoa Basileus.⁶⁸

Under alle omstændigheder daterer konsensus flytningen af det kommercielle og politiske centrum til nordsiden af Akropolis efter indførelsen af demokratiet, men placeringen af 12-gudealtret i samme område og forbindelsen til opstillingen af hermer indikerer, at området allerede i 522/1 havde en vigtig officiel betydning, som var forbundet med tilknytningen mellem land og by. Attalos-stoan fra midten af 2. årh. f.v.t. forhindrer nærmere undersøgelser af store dele af østsiden af Agora, men lukningen af 17 brønde i området i anden fjerdedel og midten af det 6. årh. kan muligvis forbindes med omorganiseringen af den Panathenæiske Festival i 566/5, hvis procession fulgte den Panathenæiske Vej over pladsens østside.⁶⁹ Områdets topografiske betydning kan desuden kædes sammen med tilknytningen mellem Athen og Eleusis.⁷⁰ Demeter-helligdommen nord for Akropolis, Eleusinion, dateres tilbage til midten af det 7. årh. f.v.t, og Demeter-festivalens procession mellem Eleusinion og Eleusis benytter samme vej, som krydses af begge grene af Trefodsgaden, der fører om til den arkaiske agora og Dionysos Eleutherios-helligdommen.⁷¹ Som tidligere nævnt er den nye datering af nybyggeri til Demeter-kulten i både Eleusis og Athen i 500-480 et centralt element i Pagas

67. For Paga, se note 1.

68. Papadopoulos (2003) 285-91. Det er ikke muligt her at gå ind i den komplekse diskussion om, hvorvidt flytningen af det kommercielle og politiske centrum til nordsiden af Akropolis skal dates i årene før eller efter 480. Se Miller (1995) 135, note 3.

69. Shear (1978) 4-5; Camp (2001) 35-36; Papadopoulos (2003) 296.

70. Papadopoulos (2003) 286.

71. Miles (1998) 11, 14-5.

argumentation som den strategiske rituelle sammenkobling af land og by under demokratiet.⁷²

Tyrannernes interesse for Zeus og Apollon, som kom til udtryk i Ilissos-området, kan muligvis også ses på nordsiden af Akropolis. Opførelsen af to små arkaiske templer til Apollon Patroos og Zeus på vestsiden af den klassiske agora kunne være et yderligere argument for, at tyrannerne allerede havde planer om at udvikle pladsen til ikke-private formål.⁷³ Valget af disse guder tilsiger helligdommenes tætte forbindelse til udviklingen af en stat, men identifikationen af de sparsomme rester er alene baseret på en formodning om kontinuitet i forhold til de bygninger, som erstatter de arkaiske strukturer i klassisk tid. Det kan ikke påvises, at de to rekonstruerede bygninger, dateret før 500 og associeret med Apollon Patroos og Zeus, havde en kultisk funktion.⁷⁴

Den sidste bygning på den klassiske agora forbundet med peisistratiderne er den såkaldte Bygning F i sydvesthjørnet, som dateres i midten af det 6. årh. Bygning F er rekonstrueret som et uregelmæssigt kompleks af rum omkring en aflang delvist overdækket gård opført i ubrændte lertegl på markstensfundament. Organiseringen af rum omkring en delvist overdækket gård er den form, arkæologer forbinder med privatbeboelse i store dele af den antikke græske verden. Rekonstruktionen af Bygning F understøttes af fund af opbevaringskar, bageovne, en grube til at stege kød og en brønd, men kompleksets størrelse er unik. På baggrund af dateringen foreslog Thompson, at Bygning F måske var peisistratidernes bolig i Athen, og bygningen er blevet sammenlignet med Regia i Rom.⁷⁵ Papadopoulos er med rette meget kritisk over for både rekonstruktion og fortolkning på baggrund af de vanskelige udgravningsforhold og sparsomme rester, og der venter givetvis en revidering af det arkaiske område, som bliver sydvesthjørnet af det klassiske Agora.

De sparsomme rester af arkaisk arkitektur og de dertil knyttede aktiviteter indikerer de athenske tyranners ambitioner om at udvikle Athen både som beboelsessted og som en betydningsfuld *polis* og påviser sammenhængskraften mellem byen og terri-

72. Se note 13.

73. Se note 44.

74. Der ses også et tempel til Meter på de officielle Agora-planer fra ca. 500 f.v.t. (se Neils & Rogers (2021) fig. 6.2), en bygning som Miller ((1995) 136, note 6) har argumenteret for er ren fabrikation.

75. Thompson (1940) 18-28; (1960) 21; Shear (1994) 230-1; Papadopoulos (2003) 296.

toriet.⁷⁶ Dermed fungerede tyranniet som en afgørende formativ fase forud for demokratiet. Der er på den anden side ingen evidens for, at tyrannerne allerede havde formuleret den strategiske tilgang, som Paga har identificeret i udviklingen af det tidlige demokrati. Med anvendelsen af det sakrale arkitektoniske formsprog til de nye demokratiske institutioner og rum og etableringen af nære rituelle relationer mellem Athen og dens territorium var demokratiet ikke blot et nyt politisk system; det var også nytænkende i sin forankring.

Bibliografi

- Bentz, M. 1998. *Panathenäische Preisamphoren. Eine athenische Vasengattung und ihre Funktion vom 6.-4. Jahrhundert v. Chr.* AntK Beiheft 18. Basel.
- Boegehold, A.L. 1995. (med bidrag af J. McK. Camp II, M. Crosby, M. Lang, D.R. Jordan & R.F. Townsend), *The Athenian Agora 28, The Lawcourts at Athens: Sites, Buildings, Equipment, Procedure, and Testimonia.* Princeton.
- Camp, J.M. 2010. *The Archaeology of Athens*, New Haven-London.
- Childs, W.A.P. 1994. "The Date of the Old Temple of Athena on the Athenian Acropolis", i Coulson et al. (1994) 1-6.
- Coulson, W.D.E. et al. (red.) 1994. *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy, Proceedings of an International Conference Celebrating 2500 Years Since the Birth of Democracy in Greece, Held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992.* Oxford.
- Ferrari, G. 2003. "Myth and Genre on Athenian Vases", *ClAnt* 22, 37-54.
- Frel, J. 1973. *Panathenäische Preisamphoren.* Athen.
- Gadbery, L.M. 1992. "The Sanctuary of the Twelve Gods in the Athenian Agora: A Revised View", *Hesperia* 61.4: 447-89.

76. For en nyere historisk vinkel, se f.eks. Zatta (2010).

- Gneisz, D. 1990. *Das antike Rathaus: Das griechische Bouleuterion und die frührömische Curia*. PhD diss., Universität Wien.
- Graml, C., A. Doronzio, V. Capozzoli (red.) 2019. *Rethinking Athens before the Persian Wars: Proceedings of the International Workshop at the Ludwig-Maximilians-Universität München (Munich, 23rd–24th February 2017)*. Münchner Studien zur Alten Welt 17. München.
- Hansen, M. H. 1993. *Demokratiet i Athen*. København.
- Hardy, C.S. (med oversættelser af R.B. Hardy) 2020. *Athens 415. The City in Crisis*, Ann Arbor.
- Kaoura, I. 2019. "Between Tradition and Innovation. The Late Archaic Telesterion at Eleusis Reconsidered" i Graml, Doronzio & Capozzoli (2019) 189-205.
- Kienast, H.J. 2005. *The Aqueduct of Eupalinos on Samos*. Athens.
- Klein, N.L. 2014. "The Architecture of the Athenian Acropolis before Pericles: The Life and Death of the Small Limestone Buildings" i K.F. Daly & L.A. Riccardi (red.), *Cities Called Athens: Studies honoring John Mck. Camp II*, Cranbury, 137-63.
- Kolb, F. 1977. "Die Bau-, religions- und Kulturpolitik der Peisistratiden", *JdI* 92: 99-138.
- Larson, J. 2001. *Greek Nymphs. Myth, Cult, Lore*. Oxford.
- Lavelle, B.M. 2005. *Fame, Money, and Power: the Rise of Peisistratos and "democratic" Tyranny at Athens*. Ann Arbor.
- Leigh, S. 1998. *The Aqueduct of Hadrian and the Water Supply of Roman Athens*. PhD afhandling, University of Pennsylvania.
- Manakidou, E. 1992-1993. Athenerinnen in schwarzfigurigen Brunnenhausszenen, *Hephaistos* 11–12: 51-91.
- Mannack, T. 2016. "Hipparchos kalos*" i D. Yatromanolakis (red.), *Epigraphy of Art: Ancient Greek Vase-Inscriptions and Vase-Paintings*. Oxford, 43-52.

- Meyer, M. 2007. "Athena und die Mädchen. Zu den Koren auf der Athener Akropolis" i M. Meyer & N. Brüggemann, *Kore und Kouros: Weihegaben für die Götter*. Wien, 13-89.
- Miles, M.M. 1998. *The Athenian Agora 31, The City Eleusinion*, Princeton.
- Miller, S.G. 1995. "Old Metroon and Old Bouleuterion in the Classical Agora of Athens" i M.H. Hansen & K. Raaflaub (red.), *Studies of the Greek Polis*. Papers of the Copenhagen Polis Centre 2; *Historia Einzelschrift* 95. København, 133-156.
- Morgan, C. 1990. *Athletes and Oracles: The Transformation of Olympia and Delphi in the 8th Century BC*. Cambridge.
- Morris, I. 2004. "Economic Growth in Ancient Greece", *Journal of Institutional and Theoretical Economics* (JITE) 160.4: 709-42.
- Neils, J. & D. Rogers (red.) 2021. *The Cambridge Companion to Ancient Athens*, Cambridge.
- Nielsen, T.H. 2014. "An Essay on the Extent and Significance of the Greek Athletic Culture in the Classical Period", *Proceedings of the Danish Institute at Athens* 7: 11-35.
- Paga, J. 2010. "Deme Theatres in Attica and the Trittys System", *Hesperia* 79.3: 351-84.
- Paga, J. 2015a. "The Monumental Definition of Attica in the Early Democratic Period" i M.M Miles (red.) *Autopsy in Athens: Recent Archaeological Research on Athens and Attica*. Oxford, 108-25.
- Paga, J. 2015b. "The Southeast Fountain House in the Athenian Agora: A Reappraisal of Its Date and Historical Context", *Hesperia* 84.2: 355-87.
- Paga, J. 2020. *Building Democracy in Late Archaic Athens*, New York-Oxford.
- Palagia, O. & E.P. Sioumpara (red.) 2019. *From Hippias to Kallias: Greek Art in Athens and Beyond 527-449 BC*. Athen.
- Papadopoulos, J. K. 2003. *Ceramicus Redivivus: The Early Iron Age Potters' Field in the Area of the Classical Athenian Agora*, *Hesperia* Suppl. XXXI. Princeton.

- Papadopoulos, J.K. 2021. "The Emergence of the Polis" i Neils & Rogers (2021) 35-46.
- Parker, R. 1996. *Athenian Religion: A History*. Oxford.
- Pritchard, D.M. 2013. *Sport, Democracy, and War in Classical Athens*. Cambridge.
- Robertson, N. 1998. "The City Center of Archaic Athens", *Hesperia* 67: 283-302.
- Schmaltz, G.C.R. 2006. "The Athenian Prytaneion Discovered?", *Hesperia* 75: 33-81.
- Shapiro, H.A. 1989. *Art and Cult under the Tyrants in Athens*. Mainz am Rhein.
- Shear, Jr. T.L. 1971. "The Athenian Agora: Excavations of 1970", *Hesperia* 40: 241-79.
- Shear, Jr, T.L. 1978. "Tyrants and Buildings in Archaic Athens" i W.A.P. Child (red.), *Athens Comes of Age: from Solon to Salamis: Papers of a Symposium Sponsored by the Archaeological Institute of America, Princeton Society and the Department of Art and Archaeology, Princeton University*. Princeton, 1-19.
- Shear, Jr., T.L. 1994. "Ἴσονόμους τ' Ἀθήνας ἐποιήσατῆν: The Agora and the Democracy" i Coulson et al. (1994) 225-48.
- Shear, J.L. 2021. *Serving Athena: The Festival of the Panathenaia and the Construction of Athenian identities*. Cambridge.
- Sioumpara, E. 2017. "Zahneisen – Werkspuren und ihre Bedeutung für die Topographie der archaischen Akropolis von Athen" i D. Kurapkat & U. Wulf-Rheid (red.), *Werkspuren Materialverarbeitung und handwerkliches Wissen im antiken Bauwesen. Internationales Kolloquium in Berlin vom 13.–16. Mai 2015 veranstaltet vom Architekturreferat des DAI im Henry-Ford-Bau der Freien Universität Berlin*. Regensburg, 41-62.
- Sioumpara, E. 2019. "Constructing Monumentality at the Athenian Acropolis in the Early 6th Century B.C." i Graml, Doronzio & Capozzoli (2019) 49-166.
- Stähler, K. 1972. "Zur Rekonstruktion und Datierung des Gigantomachiegiebels von der Akropolis" i R. Stiehl & G.A. Lehmann (red.), *Antike und Universalgeschichte, Festschrift für Hans Erich Stier*. Münster, 88-112.
- Stähler, K. 1978. "Der Zeus aus dem Gigantomachiegiebel der Akropolis?", *Boreas* 1: 28-31.

- Stroszeck, J. 2021. Water and Water management, i: Neils & Rogers (2021) 110-23.
- Thompson, H.A. 1937. "Buildings on the West Side of the Agora", *Hesperia* 6: 1-228.
- Thompson, H.A. 1940. *The Tholos of Athens and Its Predecessors*. Hesperia Suppl. IV. Princeton.
- Thompson, H.A. 1956. "Activities in the Athenian Agora: 1955", *Hesperia* 25: 46-68.
- Thompson, H.A. 1962. *The Athenian Agora: A Guide to the Excavation and Museum*, 2. reviderede udgave. Athen.
- Thompson H.A. & R.E. Wycherley 1972. *The Athenian Agora* 14, *The Agora of Athens: The History, Shape and Uses of an Ancient City Center*. Princeton.
- Tölle-Kastenbein, R. 1994. *Das archaische Wasserleitungsnetz für Athen und seine späteren Bauphasen*. Mainz.
- Vallet, G., F. Villard & P. Auberson 1976. *Mégara Hyblaea* 1. *Le Quartier de l'agora archaïque*. Paris.
- Vanderpool, E. 1974. "The Date of the Pre-Persian City Wall of Athens" i D.W. Brandeen & M.F. MacGregor (red.), *Phoros: Tribute to B.D. Meritt*. Locust Valley, 156-160.
- Wycherley, R.E. 1978. *The Stones of Athens*. Princeton.
- Zatta, C. 2010. "Making History Mythical: The Golden Age of Peisistratus" *Arethusa* 43.1: 21-62.